

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע י

פרשת וילך-שבת שובה, תשס"א
מספר 411מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הפטרותיה של שבת [ת] שובה

מנהגים שונים בקביעת ההפטרה

בספר "ימים נוראים" (עמ' קפח) כותב ש"י עגנון:

שבת שבין ראש השנה ליום הכיפורים נקראת שבת שובה מפני שמפטירין בו שובה ישראל. וכעת קורין לו שבת תשובה מפני שהיא בתוך ימי התשובה.

אכן ישנן שבתות מיוחדות שקרויות ע"ש קריאת התורה או ההפטרה שלהן, כגון שבת חזון, שבת נחמו, ואולי גם שבת הגדול על פי סיומה של ההפטרה. ואולם שונה הדבר לגבי השבת שבין ראש השנה לכיפור, שמצאנו שלא רק העם אלא גם כמה מגדולי קראוה שבת תשובה, כגון בשו"ת נודע ביהודה (מהדורה תניינא, יו"ד, קפז), שו"ת רב פעלים (ב, טז) וחיי אדם (ק"ח, יז). הטעם לדבר: לכאורה ברור שבשבת זו מפטירין בפרשת שובה שבסוף נבואת הושע (יד, ב-י), אך הצצה אל ספרות ההלכה והמנהג תלמדנו שאין זה מוסכם על הכול.

יסודם הספרותי של המנהגים אודות הפטרה זו הוא בפסיקתא דרב כהנא (כך משמע מלשון מחזור ויטרי רס"ב, עמ' 223); שם מפיסקא יג עד פ"סקא כה סדורות שתיים עשרה פ"סקאות לשבתות שבין י"ז בתמוז עד יום הכיפורים (או עד סוכות, ראו להלן), שסימן דש"ח נו"ע אר"ק שד"ש¹, סימן המובא בתוס' למגילה לא, ע"ב (ד"ה ראש חדש), בסידור רש"י (עמ' 202) ובמחזור ויטרי (עמ' 223), וחזור אח"כ בספרים רבים. פענוחו של הסימן הוא: תחילה שלוש פסקאות והפטרות של פורענות, עד ט' באב, והן: דברי ירמיהו (יר' א, א); שמעו (שם ב, ה); חזון (יש' א, א); במקומו בפר"כ: "איכה", שם, כא); אחר כך שבע של נחמה, מט' באב עד סוף אלול, והן: נחמו (שם מ, א); ותאמר ציון (שם מט, יד); עניה סוערה (שם נד, יא)²; אנכי אנכי (שם נא, יב); רני עקרה (שם נד, א); קומי אורי (שם ס, א), וההפטרה האחרונה בשנה: שוש אשיש (שם סא, י). אחריהן באה הפ"סקא "בחדש השביעי" (ויק' כג, כד) לראש השנה, ואחר כך שתיים של תשובה: דרשו (יש' נה, ו); בתוך הפ"סקא נדרש הפסוק על עשרת ימי תשובה) ושובה (הושע יד, ב).

הבעיה שגרמה להתפלגות המנהגים היא: שתי ההפטרות האחרונות שברשימה, "דרשו" ו"שובה", מקומן הטבעי הוא בעשרת ימי תשובה; ואכן בספרי המנהגים הן מכוונות "תרת" דתיובתא", ובפסד"כ הן מוצבות בין הפ"סקא של ראש השנה ("בחדש השביעי") לפ"סקא ליום

¹ מתוס' מגילה לא, ע"ב וכן מרוב המקורות משמע, שסימן הנוטריקון עצמו כתוב בפסד"כ; ולא היא. הסימן נערך מאוחר, על פי הממצא שבפסיקתא. ממחזור ויטרי עמ' 224 משמע, שמייסד הסימן הוא רבנו תם.

² עד כאן סדורות שלוש הפטרות הנחמה כפי סדרן במקרא; ארבע הנחמות האחרונות שוב סדורות לעצמן, כסדרן במקרא. אולי משתקף כאן מנהג קדום, הקיים עדיין בנוסח האיטליאני, להפטר רק שלוש נחמות, עד סוף חודש אב, כנגד שלוש הפטרות הפורענות.

הכיפורים ("אחרי מות").³ אך בין ראש השנה לכיפור יש רק שבת אחת, וכיצד היא תכיל שתי הפטרות? אפשר שמסדר פסד"כ הכניסן כשתי חלופות לאותה שבת.⁴ אפשרות זאת לא נתקבלה על דעת חכמי ימי הביניים, שבימיהם כבר היו הפטרות קבועות לכל שבת ומועד, ולכן הנהיגו הקהילות מנהגים שונים לגבי שתי הפטרות שסימנן ד"ש: 'דרשו' ו'שובה'.

נופתע לגלות, שבספרות ההלכה והמנהג (אולי לא בפועל בקהילות ישראל לדורותיהן), השבת שבעשרת ימי תשובה היא לאו דווקא "שבת שובה", אלא לפי מצב לוח השנה: לעתים היא "שבת דרשו" ולעתים "שבת שובה". כיצד? כך ממליצים בעלי התוספות (ד"ה ראש חדש) במגילה לא, ע"ב, רבנו תם במחזור ויטרי (עמ' 224), ואחריהם ספרי מנהג אשכנזים רבים: כשיש שבת בין יום כיפור לסוכות, מפטירים "דרשו" בעשרת ימי תשובה, ו"שובה" בשבת שלפני סוכות. ההנמקות הן: "דרשו" יפה לעשרת ימי תשובה, על פי דברי רבה בר אבוה בגמרא ר"ה יח, ע"א: "'דרשו ה' בהמצאו', אלו עשרה ימים שבין ראש השנה ליום כיפור", ו"שובה" יפה גם אחרי יום כיפור, על פי דברי ר' יצחק בר"ה טז, ע"א; יח, ע"א: "'יפה צעקה לאדם בין קודם גזר דין בין לאחר גזר דין". אכן מקובל (תרתי משמע) עלינו, שחיתום הדין נדחה עד להושענא-רבה. לפי מנהג זה, כשאין שבת בין יום כיפור לסוכות, מפטירים "שובה" ב"שבת שובה" שלנו, ולעניין "דרשו" יוצאים ידי חובתה כשמפטירים בה בצום גדליה. המנהג הזה מוצג כמנהג אשכנזי במקראות גדולות ונציה רפ"ד; ב"פרי מגדים" לאו"ח רכח, ח, ובכמה חומשים בני זמננו, כגון חומש עם פירוש "העמק דבר" (ד"צ ירושלים תשכ"ז) וחומש כמנהגי ספרד, הוצאת "סיני", ת"א 1974.

אפשרות שנייה של סדר הפטרות, נוהגת עתה ברוב הקהילות, אך באופן יחסי היא מיוצגת מעט בספרות: תמיד מפטירים "שובה" בעשרת ימי תשובה, ו"דרשו" נשאר למנחה של תענית גדליה. כך מוזכר באבודרהם כמנהג רוב "מקומות ספרד", ב"ספר הפרדס" (מיוחס לרש"י) עמ' שנ"א ובשו"ע או"ח תכת, ח כדעה העיקרית. עפ"י דעה זו, כשיש שבת בין כיפור לסוכות, מפטירים מעין הפרשה: שירת דויד (שמו"ב, כב) לאחר קריאת שירת האזינו שבתורה. במנהגי תימן ואיטליה מפטירים בשבת זאת הפטרת "צמרת הארז", שעיקרה ענייני דין ותשובה ביחוד יח, והיא פותחת שם בסוף פרק יז (כב-כד), עניין ייעוד טוב ועניין אילנות הנסמך לחג הסוכות. אפשרות שלישייה לסדר הפטרות היא, להפטיר "שובה" בשבת שלפני ראש השנה, "דרשו" בשבת של עשרת ימי התשובה, ו"שוש אשיש" בשבת שבין כיפור לסוכות. ההנמקות הן: "שובה" לפני ראש השנה כדי לעורר את הלבבות לתשובה לקראת ימי הדין, והפטרת הגאולה והשמחה "שוש אשיש" אחרי כיפור, כדי להביע את הביטחון שנמחלו עוונותינו; וכדברי מחזור ויטרי (עמ' 223): "'שוש אשיש' על שנעשית מעיל צדקה שנמחלו עוונותיהם", וזאת על פי הנאמר בראש הפטרה "כי הלבשיני בגדי ישע, מעיל צדקה יעטני".

בתוספות מגילה לא, ע"ב דוחה רבנו תם את הסדר הזה, כיוון שהוא מכניס את "תרתי דתיובתא" לפני "שוש אשיש", שהיא אחרונה ל"שבע דנחמתא", ובכך מופר הסדר של תחילת שבע של נחמה, ואחריהן שתיים של תשובה,⁵ וסוף הנוטריקון דח"ש נו"ע אר"ק שד"ש יהיה: שובה - דרשו - שוש. משום כך מכנה רבנו תם את הרב בעל הסדר הזה: "רב חובל ההופך ומבלבל". אולם, בבלבלנים-הפכנים אלה אינם אלא רש"י בסדרו; תלמידו, ר' שמחה, במחזור ויטרי; בעל ספר האשכול המעיד "והאידנא נהגו" (ועתה נהגו), וכן מנהג אלג'יר עד הדורות האחרונים. סדר זה המקדים "שובה" לפני ראש השנה והמאחר "שוש אשיש" לאחר כיפור, יכול לגרום לכך שהפטרת "שוש אשיש" לא תקרא כלל, כשאין שבת בין כיפור לסוכות, ואין זה מסתדר עם הכלל, שהנוטריקון קבוע. 'ארחות חיים' (לר' אהרן הכהן מלונגיל, סימן סד) מזכיר מנהג הפותר מצב זה: "שובה" לפני ראש השנה, "דרשו" בצום גדליה ו"שוש אשיש" בשבת תשובה; ומנהג תמוה הוא, שבשבת של ימי התשובה אין מפטירין מעניין התשובה.

³ לפני פסקת "אחרי מות" באה עוד פסקא, בכותרת "סליחות", שלדעת בובר בהערותיו, אינה אלא המשך לפסקת "שובה". אפשרות אחרת - היא מייצגת הפטרה חלופית, כיוון שאינה פותחת בפסוק מנביא, אלא בפסוק מאיוב; אפשר שהייתה סמוכה לקריאה בכתובים (ראו שבת קטז, ע"ב).

⁴ כפי שיש פסקאות חלופיות בפסיקתא רבנו. כגון: יש בה שש פסקאות, לשתי השבתות (מירבית) של חנוכה, ביניהן שתי פסקאות הפותחות בפסוק מנביאים: "ויקה אליהו" (מל"א יח, לא), "והיה בעת ההיא" (צפ"א, יב). אל שבע פסקאות של נחמה הכניס פס"ר עוד אחת, "גילי מאד בת ציון" (זכ"ט, ט).

⁵ ברור, שהסדר של תחילת נחמות ואחר כך תשובה, אינו הכרחי; אך הוא מבוסס על סדר הפסקאות בפדר"כ, והנוטריקון בנוי כולו על הסדר שבפסד"כ.

להלן טבלה מסכמת:

סוכות	פר' האזינו	כיפור	פר' וילך	רה"ש	פר' נצבים	
	שובה ישראל		דרשו ה'		שוש אשיש	שיטה א' (מ"ג ונציה רפ"ד, פרי מגדים ועוד)
	שירת דויד (שמו"ב כב) תימן ואיטליה – "צמרת הארז" (יחז' יז, כב - יח)		שובה ישראל		שוש אשיש	שיטה ב' (אבודרהם, ספר הפרדס ודעה עיקרית בשו"ע)
	שוש אשיש		דרשו ה'		שובה ישראל	שיטה ג' (סדור רש"י, מחזור ויטרי, ספר האשכול ומנהגי אלג'יר)

פר' האזינו	פר' נצבים-וילך	
שובה ישראל ("דרשו" בצום גדליה)		שיטה א'
שובה ישראל ("דרשו" בצום גדליה)	שוש אשיש	שיטה ב'
שוש אשיש ("דרשו" בצום גדליה)	שובה ישראל	שיטה ג'

בשנה שאין שבת
בין יוהכ"פ לסוכות

ההוספות להפטרת שובה

רוב ספרי המנהג ורוב החומשים, מוסיפים עוד פסוקים אחרי תשעת פסוקי "שובה" שבסוף הושע, וזאת משני טעמים:

- א. נבואת הושע חותמת במילים "ופשעים יכשלו במ", ואין רצוי לסיים בדבר רע, על פי הנאמר בקהלת (ח, ג): "אל תעמד בדבר רע". מכאן ההלכה והמנהג לדלג בנביא, כלומר, כשמסתיימת ההפטרה בדבר רע, לדלג משם עד פסוק טוב לחתום בו (מגילה ד, ד).
- ב. אין בהפטרת "שובה" אלא תשעה פסוקים, לעומת ההלכה שלכתחילה יהיו כ"א פסוקים בכל הפטרה (מגילה כג, ע"א).

המנהג היחיד שאינו מוסיף על תשעת פסוקי "שובה" הוא המנהג התימני. מבחינת קוצר ההפטרה, כבר נפסק שאין צורך להוסיף כשנגמר העניין בפחות מכ"א פסוקים (ראו מחזור ויטרי קכז, עמ' 97), ומבחינת הסיום הרע "ופשעים יכשלו במ", הרי לעולם "ובאבד רשעים רנה" (משלי יא, י).

ההוספות הן שתיים, חלופיות או במצורף: מנבואת יואל או מסוף נבואת מיכה. אכן ראוי להמשיך מהושע אל יואל, שבסדר תרי-עשר הוא סמוך אחרי הושע. ביואל ממשיכים עד הסיום הטוב "ולא יבשו עמי לעולם" (ב, כז) - כך מסומן ברוב הספרים המשקפים את מנהגי אשכנז, צרפת ואיטליה, אך אין אחידות במנהגים, מהיכן מתחילים לקרוא ביואל. מחזור ויטרי וספר הפרדס אומרים: "מתחילים ביואל", ואפשר שכוונתם שמתחילים מתחילת נבואת יואל, כהמשך ישיר לסוף הושע. מתקבלת הפטרה ארוכה, אך שומרים בה על הרצף. ברוב המקורות והמנהגים פותחים את ההוספה ביואל ב, טו: "תקעו שופר בציון", כך שיחד עם "שובה" יש כ"ב פסוקים, ובפסוקי יואל הנקראים, מוזכרים ענייני שופר, צום, תחינה, ברכה חקלאית ובעקבותיה קידוש שם ה', כולם מענייני החגים בתשרי.

התוספות הנזכר לעיל שבמגילה, מחזור ויטרי (עמ' 225) ועוד ספרי מנהג, מוסיפים להפטרה זו ארבעה פסוקים, בפותחם ביואל ב, יא: "וה' נתן קולו". הטעם הניתן לכך: קולות אלה מזכירים רעמים וגשם (כך בתנחומא וישלח ב), כשם שבהמשך הקטע שביואל מזכיר פסוק כג במפורש את גשמי הברכה. הספרים שהמליצו להפטיר "שובה" בשבת שלפני סוכות, נימקו זאת, בין השאר, בהסמכת הגשמים ביואל אל תחנוני הגשם בסוכות.

תיתכן עוד סיבה לפתיחת ההוספה שביואל, בפס' "וה' נתן קולו". בתנחומא הנ"ל וכן בפסקת "שובה" בפסד"כ, דורשים מפסוק זה את עניין הדין שבראש השנה, יום הכיפורים והימים הנוראים שביניהם.

הוספת-דילוג אחרת להפטרת "שובה" מוזכרת באבודרהם (עמ' שג), ונוהגים בה בעיקר ספרדים ובני עדות המזרח, וכן מנהג חב"ד: הכוונה לשלושת הפסוקים האחרונים של נבואת מיכה (ז, יח-כ).⁶ יתרונו וחסרונו של סיום זה, שקצר הוא, יתרון שיש בו כדי למנוע טרחת הציבור, וחסרון - כי אין משלימים כ"א פסוקים. אף אם אמרנו שניתן להסתפק בפחות מזה כשנגמר עניין, נראה שבעשרת ימי תשובה יש להחמיר ולהקפיד, כשם שבימים אלה נוהגים להקפיד בשאר דברים. הסיום ממיכה אכן רחוק מהושע; לעומת זאת מעיר "דגול מרבבה" לשו"ע או"ח תכח, ח, על קרבה כרונולוגית בין שני הנביאים (על פי פסחים פז, ע"א, ניבאו שניהם באותו פרק זמן). באותו קטע מ"דגול מרבבה" מובא בשם "אליהו רבה", שבק"ק פראג הוסיפו את שניהם: יואל ומיכה. נספח מיוחד אודות מנהגי קהילת מגנצא (מיינץ) שבסידור רדלהיים תשכ"ב, מעיד כך גם על קהילה זו. ושואל "דגול מרבבה": "הני תרי למה לי", למה שתי הוספות של סיומים טובים? והוא ממליץ לחלק: כשמפטירים "שובה" לסדרת וילך, שיש בה לשון "אף" על ישראל (דב' לא, יז), חותמים במיכה האומר: "לא חזיק לעד אפיו" (ז, יח);⁷ וכשמפטירים "שובה" לסדרת האזינו, המזכירה גשמים (דב' לב, ב), יש לסיים ביואל, המזכיר אף הוא גשמים. יש חומשים שכך מדפיסים בסדר ההפטרות, כגון החומש הערוך כמנהג ספרדים, סיני 1974. לפי סדר השבתות, הוא מקדים את התוספת ממיכה, לתוספת מיואל. מסתבר שאת הדגם הזה העתיקו חומשים נפוצים, לפי מנהג אשכנז המודפסים בזמן האחרון, אך הם השמיטו את ההערה שתוספת אחת היא לשבת וילך, והשנייה לשבת האזינו. כך ויצא ה"עגל" הזה: הושע - מיכה - יואל. והלא, אף שבנביאי תרי-עשר מותר לדלג מנביא לנביא, אסור לדלג שם לאחור (מגילה כד, ע"א), כדי לא להפר את סדר הנביאים. הרב משה פיינשטיין זצ"ל, אף הוא התרעם על כפל הסיומים ועל הדילוג לאחור, והציע חילוק אחר (באגרות משה א, קעד): כשמפטירים מתוך ספר מודפס, יש לסיים בפסוקי מיכה הקצרים, משום טרחת הציבור. וכשמפטירים ממגילה של תרי-עשר, כמנהג הגר"א, אזיי נגרמת טרחת הציבור והפסק בגלילת המגילה מהושע עד מיכה, ולכן יש לחתום בפסוקי יואל הסמוכים אחרי הושע. על כל פנים, הספרים המוגהים של נוסח אשכנז, כגון סידור עבודת ישראל (רדלהיים תרכ"ד, עמ' 407); סידור אוצר התפילות (וילנא תרע"ה, עמ' תקע"ד) וכן לוחות ארץ ישראל מיסודם של הרבנים טיקוצ'ניסקי ולוחות איחוד בתי הכנסת ("לוח היכל שלמה") - כולם אומרים שבמנהג אשכנז יש להוסיף רק את פסוקי יואל, להפטרת "שובה".⁸

מנחם בן-ישר
המחלקה לתנ"ך

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע. הוא מופיע באינטרנט באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>. כדי להצטרף לרשימת המנויים בדואר האלקטרוני על דף פרשת השבוע, יש לפנות לכתובת: listserv@vm.biu.ac.il. אין לכתוב נושא למכתב. יש לכתוב שורה אחת בלבד, בגוף המכתב: sub parasha-l firstname lastname ו- last-name הינם השם הפרטי ושם המשפחה של השולח.

⁶ שלושת הפסוקים בסוף מיכה חותמים גם את ההפטרה ביונה במנחה של כיפור, הפטרה המסתיימת במילים: "ובהמה רבה", ולכן נזקקה לחתימה יותר מלבבת. כמו כן אותם פסוקי מיכה הם העיקר של אמירת "תשליך" בראש השנה. אפשר שאלה גרמו להעברת פסוקים אלה גם להפטרת "שובה".

⁷ זה פתיח של דברי "דגול מרבבה", האומר בקיצור: להסמיך "אף" אל "אף".

⁸ נעיר כללית: כשם שיש חילוף מנהגים בימי תשרי בין הפטרת "שובה" בהושע להפטרת "דרשו" שבישעיה, כך יש חילוף ביניהן לגבי ט באב: מנהג רוב ישראל להפטיר "דרשו" במנחה של ט באב; ויש בין הספרדים המפטירים במקום זאת "שובה" (ראה יחווה דעת, ה, סימן מ).

